

ДИСЦИПЛІНАРНІ ТА КРИМІНАЛЬНІ ПОКАРАННЯ ЯК ЗАСОБИ ЮРИДИЧНОГО ВПЛИВУ НА ПРАВОМІРНУ ПОВЕДІНКУ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ РАЙХСКОМІСАРІАТУ “УКРАЇНА” (1941–1944 рр.)

Розглянуто питання застосування окупаційною адміністрацією райхскомісаріату “Україна” всіх управлінських рівнів такого засобу впливу на населення, як дисциплінарні та кримінальні покарання. Ці види юридичних санкцій передбачали забезпечення дотримання місцевим населенням правомірної поведінки.

Ключові слова: райхскомісаріат “Україна”, окупаційний режим, місцеве населення, орган влади, трудове право, дисциплінарне покарання, кримінальне покарання.

Завданням німецької окупаційної політики в Україні стала максимальна експлуатація потенціалу місцевого суспільства задля успішного ведення військових дій на Східному фронті. Правомірна поведінка місцевого населення населення райхскомісаріату “Україна” (РКУ) мала стати основою реалізації завдань гітлерівської окупаційної політики. Без цього чинника досягти її було неможливо. Правомірна поведінка місцевого населення РКУ мала відповідати приписам певних правових норм і, з погляду керманців “нового порядку”, була запорукою нормального функціонування як самого суспільства, так і окупаційних владних структур усіх управлінських рівнів.

Заявлена тема дослідження продовжує залишатися актуальною, адже здатна конкретизувати втілення основних положень німецької окупаційної політики, яка проводилася на теренах України.

Окремі сегменти цієї багатогранної проблеми розглянуто у дослідженнях О. Лисенка, Т. Вронської, О. Потильчака та О. Гончаренка. У центрі їхньої уваги перебував правовий статус місцевого населення РКУ, у тому числі і в адміністративній та кримінальній його площинах [36; 37, с. 215–221; 3, с. 426–546]. Однак дослідники лише наблизилися до з’ясування засобів впливів, що їх зазнавало місцеве населення.

Отже, аналіз історіографічних напрацювань попередників вказує на ту обставину, що проблема дисциплінарних та кримінальних впливів на місцеве населення з боку окупаційної адміністрації РКУ потребує додаткових зусиль дослідників. Відповідно до цього, об’єктом дослідження визначається окупаційний режим, встановлений на теренах РКУ, предметом – система нормативно-правових актів у галузях трудового та кримінального права, які спрямовувалися на українське суспільство.

Звісно, що юридична відповідальність особи була одним з основних та неодмінних засобів забезпечення правомірної поведінки й усунення правопорушень з боку місцевого населення. З-поміж засобів юридичних санкцій поряд з адміністративною виокремимо кримінальну та дисциплінарну відповідальність. Ці види юридичної відповідальності узгоджувалися з виданими окупаційною адміністрацією нормативно-правовими актами різної сфери дії та предмета регулювання й мали слугувати, як уже зазначалося, завданню дотримання населенням правомірної поведінки.

Виразних репресивно-каральних рис отримало окупаційне законодавство у галузі трудових правовідносин. І це не дивно, адже окупаційна адміністрація прагнула до максимального залучення трудових ресурсів. Тому на теренах РКУ доволі широко застосовувалася дисциплінарна відповідальність, яка накладалася щодо громадян, які працюють і порушували встановлені правила.

Зазначимо, що з перших днів окупації в Україні відповідними нормативно-правовими актами, виданими райхсміністром східних окупованих територій та адміністрацією РКУ, була запроваджена трудова повинність для всього працездатного населення. Працездатними оголошувалися особи чоловічої та жіночої статі віком від 16 до 45 років [40, арк. 49]. Медичні працівники мали працювати після досягнення ними 63 років [39, арк. 10]. При цьому поступово робочий час було збільшено від 48-годинного до 54-годинного робочого тижня [41, арк. 17].

Утім, окупаційна реальність та потреби відправки дедалі більшої кількості робочої сили до Райху внесли свої корективи й до визначення віку працездатних осіб. У серпні 1942 р. райхскомісар висловився з цього приводу однозначно. “Усі мешканці зайнятих східних теренів підлягають в міру своєї здатності до праці публічному обов’язковій праці”, – зазначалося у розпорядженні РКУ [40, арк. 50].

На підставі цього припису гебітскомісари отримали змогу на свій розсуд визначати вікові межі осіб, оголошених працездатними. Тому не випадково, що в окремих гебітскомісаріатах трудовій мобілізації на збирання врожаю підлягали й діти з 10-річного віку [32, арк. 35].

При гебітскомісаріатах було створено Службу праці, на облік до якої мало стати все працездатне населення. Працівники цієї владної структури й визначали майбутнє місце роботи громадян. Контроль за виконанням цих вказівок покладался на районні та міські управи й місцеві поліцейні підрозділи [16, арк. 20]. Особам, які не реєструвалися у Службі праці, загрозувало притягнення до примусових робіт [31, арк. 18].

Місцеві органи управління також мали право залучати людей до різноманітних робіт на теренах району. Так, кожна сільська управа в Лазірківському районі на Полтавщині отримала наряд на скерування певної кількості осіб на роботу зі шляхового будівництва. Праця людей мала тривати з понеділка по суботу. Осіб, які відмовлялися від роботи, передбачалося заарештовувати і скеровувати до жандармерії [26, арк. 21].

Від запропонованої роботи ніхто не мав права відмовитися. Окремі гебітскомісаріати використовували місцеве населення для проведення робіт “на користь держави” терміном до 10 діб. Навіть ті, хто мав офіційну роботу, не могли відмовитися від виконання цих розпоряджень [3, с. 123].

Одним з обтяжливих обов’язків, який накладався на місцеве населення, стало утримання міських вулиць та шляхів сполучення у належному вигляді в зимову пору року. До цієї роботи залучалося все місцеве працездатне населення, а в окремих регіонах навіть діти шкільного віку. Всі вони оголошувалися “мобілізованими” на боротьбу із заметілями [14, арк. 57]. Ті ж, хто відмовлявся виконувати роботу з очищення доріг та вулиць від снігу, підлягали покаранню за “законами військового часу” через скерування до таборів примусової праці [27, арк. 45, 69]. Грошовим штрафом каралися й особи, які через будь-які причини не розчищали від снігу вулиці поблизу своїх будинків [8, арк. 6].

Покарання тих, хто ухилявся від трудової повинності, передбачало позбавлення волі терміном до 6 тижнів [40, арк. 49]. Гебітскомісари отримали право призначати цей вид покарання поза судовим процесом [38, арк. 131]. Під час збирання врожаю старости та керівники громадських господарств отримували вказівки надсилати списки осіб, які ухилялися від роботи, і спрямовувати їх до районної управи для відповідного покарання [9, арк. 1].

Ще одним із засобів дисциплінарного покарання осіб, які ухилялися або недобросовісно виконували покладені на них обов’язки, стало скерування їх до трудових таборів. Порядок охорони цих місць примусової праці, об’єкти, на яких працювали засуджені, їхнє харчування визначалися особисто гебітскомісарами [19, арк. 4]. Зазвичай такі табори існували в кожному гебітскомісаріаті. Так, у Черкасах такий табір функціонував при державному господарстві № 15. Здебільшого в’язні табору безоплатно, під охороною місцевої поліції виконували різноманітні сільськогосподарські роботи в державних господарствах (колишніх радгоспах) [35, арк. 26].

З часом нормативні акти, які врегульовували порядок відбудовання фактичної трудової повинності, почали набирати ще виразніших репресивно-каральних рис. Так, відповідно до постанови райхскомісара “Про порушення робочих договорів, перемови та запит вищевстановленої зарплати”, яка вводилася в дію з 1 січня 1943 р., кожен працівник із місцевого населення зобов’язувався виконувати ту роботу, яка йому пропонувалася.

За порушення вказаної постанови гебітскомісари могли встановлювати покарання винних у вигляді позбавлення волі, необмеженого грошового штрафу, скерування до виправного табору терміном до 8 тижнів [28, арк. 25]. Зазвичай німецькі управлінці застосовували найвищі розміри правових санкцій і наказували у межах наданих повноважень діяти подібним чином і місцевим управлінням.

Проте для порушників трудової дисципліни, крім цього виду юридичної відповідальності, могли бути застосовані й більш серйозні санкції. Так, у разі відмови від виходу на роботу особи, визнані винними у вчиненні цих дій, могли бути й розстріляні [1, арк. 97]. Найчастіше рішення про застосування цього виду покарання приймалося у позасудовому порядку.

Випадки, коли за відмову вийти на роботу людей страчували, рідкістю не були. Ці факти фіксуються як поширене явище окупаційної дійсності. До того ж страти відбувалися привселюдно, аби й інші “розуміли”, що їх чекає у разі порушення трудової дисципліни. Звісно, що компетенція на ці дії належала виключно німецьким органам влади [30, арк. 6].

Аналогічні дії проводилися окупаційною адміністрацією в усіх регіонах України. Так, відповідно до наказу № 16 від 29 жовтня 1941 р. по Полтавській міській управі, все наявне працездатне міське населення зобов’язувалося взяти участь у сільськогосподарських роботах. Від виконання цих робіт звільнялися лише особи, які були офіційно працевлаштовані. Встановлювалася і відповідальність за порушення цього наказу. Особи, які не з’явилися на роботи, підлягали покаранню за вже звичними “законами військового часу” [2].

Відповідно до Положень про трудову дисципліну на виробництві, прийнятих за погодженням із німецькими адміністраторами однією із районних управ Запоріжчини, передбачалося, що всі робітники зобов’язані підкорятися безпосередньо своєму керівникові. Особи, які не підкорялися, підлягали звільненню, а справи щодо них передавалися для проведення подальшого розслідування. У разі невиходу на роботу без поважних на те при-

чин робітники підлягали покаранню у вигляді накладення грошового штрафу, розміри якого при повторенні цих випадків неухильно зростали. Проте вже за умови настання третього випадку винних спрямовували для розслідування справи до місцевої військової комендатури. Винному в невиконанні вказівок свого безпосереднього керівника загрозувало покарання за законами військового часу [11, арк. 1; 13, арк. 15].

Отже, дисциплінарна відповідальність осіб, винних у порушенні трудового законодавства, мала високий рівень репресивно-каральних ознак, а використання праці місцевого населення наближалося до трудової повинності.

Надзвичайно важливе значення у питаннях урегулювання правомірної поведінки місцевого населення відіграло кримінальне законодавство та позасудові механізми впливу на суспільство.

Кримінальне переслідування особи в усі часи представляло й продовжує представляти собою одну із найтяжчих та найсуворіших правових санкцій, що їх застосовують державні органи, спеціально уповноважені на ці дії. Звісно, що в умовах окупації України кримінальні санкції перетворилися в один із “найдієвіших” засобів урегулювання правомірної поведінки місцевого населення.

Першими органами німецької влади, працівникам яких і довелося на практиці вирішувати ці питання, стали військові комендатури. Населення отримало чіткі вказівки зберігати спокій, виконувати всі накази владних інституцій тощо. Порушників відразу попередили, що до них будуть застосовуватися “закони військового часу” [20, арк. 11], які передбачали розстріл на місці [30, арк. 2].

Частину цих повноважень у справі кримінальних покарань порушників порядку було передано органам місцевого управління. У результаті їх керівники мали право виносити рішення щодо покарання винних штрафом розміром до 100 крб. або застосовувати до них засоби притягнення до примусової праці терміном до одного місяця [30, арк. 2].

Розуміючи неврегульованість питань, пов’язаних із кримінальним переслідуванням місцевого населення, керівники окремих міських управ спробували за допомогою підпорядкованих їм правових відділів розробити нову нормативно-правову базу. Хоч ця база й була розроблена [17, арк. 45; 18, арк. 26–52, 53–96], все одно в країні почали застосовувати правові приписи, створені виключно німецькою стороною.

Керівники органів місцевого управління та поліції отримали право на накладення штрафу розміром до 200 крб. або застосовувати примусові громадські роботи терміном до 2-х тижнів. Особи, визнані винними, не мали права на оскарження цих рішень [15, арк. 26, 27]. Штрафні санкції вищого рівня мали право накладати слідчі кримінальних відділів місцевої поліції [34, арк. 19].

Водночас в окремих регіонах, зокрема на Дніпропетровщині, голова відповідної міської управи попередив населення, що в разі не виконання його розпоряджень до осіб, визнаних винними у цих діях, буде застосована смертна кара [7, арк. 7]. Проте цілком очевидно, що таких повноважень у міського керівника не було, й ці слова звучали як погроза.

Усі інші санкції перебували в компетенції німецьких управлінців. Так, німецькі поліцейні суди військового часу мали право застосовувати до винного такі покарання, як позбавлення волі до 6-ти тижнів або грошовий штраф розміром до 1000 марок [15, арк. 26, 27].

Система кримінальних покарань місцевого населення знайшла свого повного й цілісного виразу вже під час створення цивільних інституцій РКУ. Райхскомісаром було видано немало нормативних актів, які встановлювали кримінальні покарання місцевого населення. При цьому правотворчість адміністрації РКУ не передбачала створення нормативних актів кодифікованого рівня. Доволі часто видані центральним апаратом РКУ нормативні документи, які врегульовували кримінальні покарання місцевого населення, не узгоджувалися з відповідними актами вищого ієрархічного рівня і здебільшого мали локальний характер, регулюючи невідкладні потреби поточного моменту. Немало із нормативних актів передбачали застосування до осіб, визнаних винними у вчиненні певних дій такого виду покарання, як смертна кара. Конкретні диспозиції правових норм, за якими й наступала кримінальна відповідальність, мали надто загальний характер і їх можна було застосовувати чи не до всіх осіб, які через різні причини потрапляли у поле зору уповноважених службових осіб.

Так, смертну кару застосовували до осіб, які вчиняли злочинні дії щодо німецької держави, її громадян та окупаційної влади; допускали насильство проти військовослужбовців німецької армії та поліції, будь-яких німецьких установ та служб; підбурювали до непослуху чи виступали проти німецьких розпоряджень та наказів; перешкоджали виконанню виданих владою розпоряджень. Німецьке законодавство передбачало застосування смертної кари й щодо неповнолітніх осіб, якщо у їхніх діях вбачалися ознаки тяжкого злочину [40, арк. 52, 53].

Навіть за незаконний забій домашньої худоби, зокрема свиней, правопорушника могла чекати смертна кара. Зазначимо, що й ці покарання також накладалися гебітскомісарами. Щоправда, німецькі управлінці брали до уваги виправдувальні обставини та розрахунок селянина з окупаційною владою з установлених натуральних поставок м’яса та іншої сільськогосподарської продукції [4, арк. 1].

Аналогічні дії застосовувалися й щодо осіб, які незаконно зберігали зброю та боєприпаси, військову амуніцію та обмундирування, займалися знищенням сільськогосподарської про-

дукції [38, арк. 32], порушували правила евакуації з районів, що їх оголошували прифронтовою зоною [29, арк. 1], надавали допомогу особам, які втекли з німецького полону [39, арк. 10], поза дозволами влади забивали худобу, навмисно або й без вини заразили венеричним захворюванням німця, порушували профілактичні заходи з попередження інфекційних захворювань [38, арк. 23, 29, 45].

Повноваження у сфері накладення кримінальних покарань належали й гебітскомісарам, які представляли німецьку владу на місцях. Тому гебітскомісари мали право ухвалити рішення про арешт правопорушника, а також призначити тюремне ув'язнення терміном до шести тижнів, грошовий штраф розміром до 10 000 крб. або конфіскацію майна. Так само гебітскомісари мали право виносити рішення про застосування щодо винних смертної кари [10, арк. 171].

У багатьох випадках судове засідання могло проходити без присутності сторін процесу, а часто рішення про покарання ухвалювали й без цих суто юридичних формальностей. Так, наприклад, за ухиляння від відправки на роботи до Райху гебітскомісари без будь-якого судового засідання виносили рішення про тюремне ув'язнення терміном на 1–2 роки, а також покарання їхніх рідних [25, арк. б/н].

Надзвичайно широко в окупованій Україні застосовувалися позасудові засоби впливу на місцеве суспільство. Окупаційною адміністрацією було запроваджено колективну відповідальність місцевого населення за акти диверсій чи саботажу, вбивства німецьких військовослужбовців, представників поліційних та інших служб тощо [23, арк. 4; 5, арк. 22; 21, арк. 1]. За наказами німецького командування, місцеві адміністратори мали не приховувати, а навпаки – широко ознайомлювати населення з усіма фактами застосування колективних репресій [23, арк. 2].

Повсякденним явищем окупаційної дійсності стала система заручництва, запроваджена з метою боротьби проти актів диверсій та саботажу. Цей різновид позасудового механізму впливу на місцеве суспільство мав припинити рух Опору, який розгорнувся на окупованій території. Передусім, до категорії заручників набирали євреїв та представників радянського активу, членів їхніх сімей. Про випадки фізичної розправи над цими людьми неодноразово повідомлялося у місцевій пресі [30, арк. 5; 22, арк. 51].

А в Дніпропетровську у вересні 1941 р., за наказами німецького військового командування, до числа заручників вносилися по дві особи від міської управи та четверо осіб від місцевої поліції. Ці дії були викликані необхідністю унеможливлення подачі світлових сигналів під час проведення бомбардування німецької переправи через Дніпро. Особи заручників від міської управи та поліції визначалися жеребкуванням [6, арк. 1].

Особливістю покарань місцевого населення, запроваджених окупаційною адміністрацією, став надзвичайно тяжкий і неадекватно високий їх рівень, а грані між адміністративним і кримінальним покараннями поступово стиралися. Так, наприклад, за поширене на той час самогеноваріння, яке в принципі підпадало під адміністративну відповідальність, застосовувалися заходи кримінального порядку. Зокрема, на Житомирщині за ці дії передбачалося накладення грошового штрафу розміром до 500 крб. та тюремне ув'язнення строком до 5 років. Водночас передбачалося застосовувати й більш серйозні покарання такі, як спалення садиби винного та конфіскація усього наявного у нього майна [10, арк. 10].

Таким чином, дисциплінарні та кримінальні покарання стали основним засобом впливу окупаційних інституцій РКУ на дотримання місцевим населенням правомірної поведінки. Неадекватно високий рівень суворості правових санкцій мав примусити місцевий соціум коритися німецькій владі.

Література

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Ф. 5. — Спр. 57 198.
2. Голос Полтавщини. — 1941. — 29 жовтня.
3. Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату "Україна": управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія / О. М. Гончаренко. — К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — 600 с.
4. Державний архів Вінницької області. — Ф.Р-1357. — Оп. 1. — Спр. 8.
5. Державний архів Волинської області. — Ф.Р-83. — Оп. 1. — Спр. 1.
6. Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф.Р-2276. — Оп. 1. — Спр. 9.
7. ДАДО. — Ф.Р-2276. — Оп. 1. — Спр. 13.
8. ДАДО. — Ф.Р-2311. — Оп. 1. — Спр. 3.
9. ДАДО. — Ф.Р-2311. — Оп. 1. — Спр. 4.
10. Державний архів Житомирської області. — Ф.Р-1426. — Оп. 1. — Спр. 2.
11. Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО). — Ф.Р-1643. — Оп. 2. — Спр. 1.
12. ДАЗО. — Ф.Р-1433. — Оп. 2. — Спр. 608.
13. ДАЗО. — Ф.Р-1433. — Оп. 2. — Спр. 684.
14. ДАЗО. — Ф.Р-1433. — Оп. 3. — Спр. 16.
15. Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф.Р-2362. — Оп. 1. — Спр. 1.
16. ДАКО. — Ф.Р-2362. — Оп. 1. — Спр. 2.
17. ДАКО. — Ф.Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 4.
18. ДАКО. — Ф.Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 47.
19. Державний архів Кіровоградської області. — Ф.Р-2546. — Оп. 1. — Спр. 1.
20. Державний архів Кіровоградської області. — Ф.Р-2679. — Оп. 1. — Спр. 1.
21. Державний архів Кіровоградської області. — Ф.Р-2734. — Оп. 1. — Спр. 6.
22. Державний архів Миколаївської області. — Ф.Р-1017. — Оп. 1. — Спр. 30.

23. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). — Ф.Р-2368. — Оп. 1. — Спр. 4.
24. ДАПО. — Ф.Р-2499. — Оп. 1. — Спр. 8.
25. ДАПО. — Ф.Р-2499. — Оп. 1. — Спр. 10.
26. ДАПО. — Ф.Р-2561. — Оп. 1. — Спр. 40.
27. ДАПО. — Ф.Р-2795. — Оп. 1. — Спр. 1.
28. ДАПО. — Ф.Р-2806. — Оп. 1. — Спр. 3.
29. ДАПО. — Ф.Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 159.
30. Державний архів Рівненської області. — Ф.Р-22. — Оп. 1. — Спр. 15.
31. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). — Ф.Р-1501. — Оп. 3. — Спр. 8.
32. ДАХО. — Ф.Р-1520. — Оп. 1. — Спр. 23.
33. ДАХО. — Ф.Р-1520. — Оп. 1. — Спр. 32.
34. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). — Ф.Р-48. — Оп. 1. — Спр. 3.
35. ДАЧО. — Ф.Р-48. — Оп. 1. — Спр. 5.
36. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / відп. ред. В. А. Смолій. — К. : Наукова думка, 2002. — 952 с.
37. Потильчак О. Плани фашистської Німеччини у використанні трудових ресурсів України на початку окупації (червень–вересень 1941 року) / О. Потильчак // Наукові записки: збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова / уклад. : П. В. Дмитренко, І. М. Ковчина, Н. М. Скоробогатько. — К. : НПУ, 1999. — Т. ХХХV. — Ч. 1. — С. 2–32. — (Серія “Педагогічні та історичні науки”).
38. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВУ). — Ф-2077. — Оп. 1. — Спр. 13.
39. ЦДАВОВУ. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 14.
40. ЦДАВОВУ. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 15.
41. ЦДАВОВУ. — Ф-2077. — Оп. 1. — Спр. 20.

*Disciplinary and criminal penalties as a means of legal impact on the good behavior of the local population
Rayhskomisariat “Ukraine” (1941–1944 years)*

The article discusses the use of occupation administration CGS all administrative levels of the means of influencing the population as a disciplinary and criminal penalties. These types of legal sanctions provided for enforcement of the local population lawful behavior.

Keywords: Rayhskomisariat “Ukraine”, occupation regime, the local population, authority, employment law, disciplinary, criminal penalties.